

Habilitációs értekezés tézisei

A KATEDRÁN INNEN ÉS TÚL
TANULMÁNYOK A JOGI FELSŐOKTATÁS TÖRTÉNETÉBŐL

Dr. Schweitzer Gábor

DEBRECENI EGYETEM
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Debrecen, 2012

Bevezetés

A habilitációs értekezésként benyújtott „*A katedrán innen és túl. Tanulmányok a jogi felsőoktatás múltjából*” című tanulmánykötet közreadásának kettős célkitűzése volt: egyrészt a magyarországi jogi felsőoktatás múltjának egyes fejezeteit kívántam feldolgozni, másrészt a polgári korban elevenen élő jogász-ethosz elemeit, egyúttal a különböző jogásztípusok irodalmi ábrázolását kívántam felidézni.

A feldolgozás időkereteire tekintettel figyelmem - az előzményektől eltekintve - a polgári korra, ezen belül is a 19. század végétől a 20. század első feléig terjedő időszakra irányult. Érdeklődésemhez az intézménytörténeti és az életút-történeti megközelítés egyaránt közel áll. Több írás esetében kifejezetten a kétféle szemlélet szintézisére törekedtem. Az intézménytörténeti megközelítés kitűnően alkalmasnak bizonyult egy-egy időszak változásainak a feltárására, illetve átfogó bemutatására. Az életúttörténet ugyanakkor azt biztosítja, hogy az intézménytörténeti szintű eseményeket individuális szinten – mintegy „mélyfúrászerűen” – illusztrálja és árnyalja.

A kutatómunka során, különösen a jogi felsőoktatást érintő tanulmányok esetében, arra törekedtem, hogy egy-egy téma feldolgozásánál minél szélesebb körű forrásbázisra támaszkodjak. A kutatásba bevonandó források körét igyekeztem tágran értelmezni. A jogi felsőoktatást érintő kutatások során nemcsak az adott intézmény – jogakadémia, egyetem – működésével kapcsolatban keletkezett források után kutattam, hanem levelezéseket, naplókat és visszaemlékezéseket – azaz a személyes történelem forrásait – is igyekeztem feltárni és feldolgozni.

Az utóbbi időkben örömdetesesen megnövekedett a jogászképzés múltja iránti érdeklődés: monográfiák, tanulmánykötetek, tanulmányok tárták fel a hazai jogászképzés múltjának legkülönbözőbb aspektusait. Ezek a munkák jellemzően egy-egy jogakadémiai vagy egyetemi műhely történetét, a kiemelkedőbb oktatók életútját dolgozták fel. A jogászképzés intézményi hátterének a bemutatása, illetve a jogászképzés reformjára irányuló törekvések

szintén monografikus feldolgozásokat eredményeztek. Úgy érzem, kutatásaim tematikus értelemben leginkább ezekhez az irányokhoz kapcsolódnak.

I. A jogászképzés intézményi háttere és a jogász-ethosz elemei

A jogászképzés

Hazánkban 1667-ben indult meg a rendszeres felsőszintű jogi oktatás az 1635-os alapítású nagyszombati univerzításon. Az oktatás középpontjában a kánonjog és a római jog tanítása helyezkedett el. E tárgyak utóbb az ún. hazai jog (ius patrium) oktatásával egészültek ki. A 18. század második feléig a képzési struktúra, valamint a latin nyelvű joganyag diktáláson alapuló, nyomtatott tankönyveket javarészt mellőző metodikája alig változott. A gyakorlati ismeretek elsajátítására nem az elméleti stúdiumok alatt, hanem a bírósági, illetve ügyvédi gyakorlat során lehetett szert tenni.

A jezsuita szellemiségű egyetemen kívül a protestáns (református és evangélikus) kollégiumokban is oktattak jogi ismereteket a teológiai főtárgyak mellett, jóllehet önálló jogi tanszékek csak a 18. század végétől alakultak. A 19. század első felében a protestáns kollégiumokban meghonosodó képzési forma továbbfejlődése eredményezte a protestáns egyházak által fenntartott ún. jogakadémiák felállítását. A katolikus, illetve állami alapokból működtetett ún. királyi (jog)akadémiák létrejötte valamelyest korábbra datálható, hiszen legtöbbjüket az 1777-es Ratio Educationis kibocsátását követően alapították. A jogtudók társadalmi összetétele a felvilágosult abszolutizmus korától több irányból is tágult: meglazultak a rendi keretek és idővel enyhültek a vallási korlátok is.

A felvilágosult abszolutizmus oktatáspolitikája nemcsak az intézményi kereteket, hanem a jogászképzés menetét is lényegesen módosította. A királyi akadémiák tanmenetét négy esztendőben állapították meg: két évig tartott az ún. bölcsészeti (filozófiai) tanfolyam, amelynek elvégzésén kívül további két évig tartott az ún. jogi tanfolyam. Az 1806-ban kibocsátott ún. II. Ratio Educationis már három esztendőben határozta meg a jogi tanfolyam idejét a királyi akadémiákon. Fontos megjegyeznünk, hogy a Ratio Educationis hatálya nem

terjedt ki a protestáns kollégiumokra, így az ott folyó jogi oktatást sem befolyásolta közvetlenül. Az időközben a jezsuita rendtől az állami kormányzervek (mindenekelőtt a Helytartótanács) irányítása alá kerülő – 1777-ben Budára, utóbb Pestre átköltöző - egyetem jogi fakultása viszont bécsi minta alapján nemcsak új tárgyak, mindenekelőtt a természetjog, valamint a „*politico-kamerális*” tudományok oktatásával bővült, hanem a képzési idő is felemelkedett az addigi háromról négy esztendőre.

A váltakozó ideig tartó, ám hosszú időn keresztül egyenjogúnak tekintett jogakadémiai illetve egyetemi jogi alapképzést két esztendeig tartó – ügyvéd, majd bíróság melletti – gyakornokoskodás (ún. *patvaria*, illetve *jurateria*) követte. Az ügyvédi vizsga letételére csak ezt követően kerülhetett sor. A *principalis* melletti gyakornokoskodás viszont nem mindig járt a kívánt jogi ismeretek elmélyülésével.

A latin nyelvet felváltó magyar nyelvű tanmenet fokozatos meghonosodásán, a magyar jogi szaknyelv kialakulásán, valamint az elméleti és tételes jogi tárgyak tantervbe beépülésén kívül a polgári átalakulás időszakának kiemelkedő vívmánya volt a tanulás és a tanítás szabadságának elvét a felsőoktatás terén deklaráció 1848. évi XIX. tc. elfogadása.

Az intézményileg megkettőződött jogi képzés dilemmái az 1867-es kiegyezést követően ismételten napirendre kerültek. A jogi oktatás koncepcionális irányítási, döntési és felügyeleti kérdései immáron a vallás- és közoktatási minisztérium hatáskörébe kerültek át. A szabadelvű tanszabadság elvére alapozott egyetemi szintű jog- és államtudományi képzés biztosításán túlmenően fontos kérdésnek bizonyult a jogakadémiák jövője, különösen a második univerzitás, a kolozsvári tudományegyetem 1872-es megnyitását követően (a korabeli Magyarország harmadik egyeteme az 1868 óta autonóm Horvátország fővárosában, Zágrábban létesült). Egyre többször hangzottak el a jogakadémiák összevonására, illetve az elnéptelenedők bezárására irányuló indítványok. A jogászképzés 1874-es reformja következtében – aminek keretében különválasztották a jogtudományi doktorátus megszerzését az államtudományi doktorátus megszerzésétől – az egyetemi fakultásokhoz hasonlóan jog- és államtudományi karokká alakították át a jogakadémiákat. A képzési időt is – a

fenntartótól függetlenül – egységesen négy esztendőben állapították meg. A szerényebb anyagi és emberi erőforrásokkal gazdálkodó jogakadémiák idővel megroppantak az átalakulással járó terhek alatt, mások azonban sikeresebben alkalmazkodtak a megváltozott körülményekhez. Kedvezőtlenül érintette azonban a jogakadémiákat, hogy a hallgatók nem tehettek le doktori szigorlatot, illetve a jogtanárok sem szerezhettek magántanári képesítést a jogakadémiákon. Ennél is hátrányosabban érintette a jogakadémiákat, hogy az ügyvédi rendtartásról szóló rendelkezések, valamint a gyakorlati bírói vizsga letételét szabályozó előírások egyaránt megkívánták a jelölttől a csak a tudományegyetemen megszerzhető jogtudori (doktori) cím megszerzését. Mindezek következtében az 1874-es képzési reformot átvészelő jogakadémiák létjogosultsága is lassanként megkérdőjeleződött, hiszen a potenciális hallgatók egy része már eleve valamelyik tudományegyetemre iratkozott be – vagy iratkozott át –, miközben a jogakadémiai végzettség önmagában a közigazgatásban történő elhelyezkedésre korlátozódott.

A második jogi fakultás megnyitásának egyik következményeként – nyilván a budapestinél méltányosabb követelmények miatt – a jogszigorlók tekintélyes része Kolozsvárott fejezte be tanulmányait. Az államtudományi vagy/és jogtudományi doktori szigorlat letételét nemcsak a jogakadémiák, de még a budapesti jogi kar hallgatói is szívesen vállalták Kolozsvárott. Hosszas előkészítést követően 1912-ben határozta el a törvényhozás további két tudományegyetem, a pozsonyi és a debreceni univerzitás felállítását.

Az első világháború megrázkódtatásait követően a jogászképzés színterei is áthelyeződtek. Az 1920-as békekötést követően a budapesti és a debreceni tudományegyetemen kívül a Pozsonyból Pécsre, illetve a Kolozsvárról Szegedre költöző tudományegyetem jog- és államtudományi karán folytatódott az egyetemi szintű jogászképzés. A jogakadémiák pozíciója ugyanakkor erőteljesen megroppant. A Miskolcra átköltöző eperjesi evangélikus jogakadémia ugyan tovább folytatta működését, ám a sárospataki református jogakadémia az 1920-as évek elején bezárta kapuit. Az oktatást az 1949-es megszüntetésig folytató jogakadémiák pedig, miként az egri érseki jogakadémia is, anyagi és személyi nehézségekkel küszködtek.

A jogászképzés újabb korszakhatára – szervezeti, szemléleti és személyi értelemben egyaránt – a második világháborút követően, 1945-ben következett be. A koalíciós évek polgári demokratikus irányultságú törekvései után a szocialista típusú jogászképzésre történő áttérés – a debreceni jogi fakultás, illetve a jogakadémiák megszüntetésével, továbbá a megváltozott korszellemet kifejező állam- és jogtudományi karok megszervezésével - évtizedekre determinálta a jogászképzés főirányait.

A Pécsi Püspöki Joglyceum a 19-20. század fordulóján

A kötet több írása foglalkozik az 1833 és 1923 között működő Pécsi Püspöki Joglyceum történetével. A joglyceum múltját az eddigi kutatások csak részlegesen tárták fel: *Kopcsányi Károly*, az intézmény egykori professzora 1897-ben megjelent kötetében a millenniumig dolgozta fel az intézmény történetét. Az azt követő negyed évszázad története, néhány részfeldolgozástól eltekintve, lényegében ismeretlen. Nem vállalkozhattam arra, hogy módszeresen dolgozzam fel ennek az időszaknak a történetét, mindössze azt kíséreltem meg, hogy rámutassak a millennium és az első világháború közt eltelt szűk két évtized néhány fontos eseményére. Módszertani szempontból az intézménytörténeti megközelítést igyekeztem szintetizálni az életút-történeti megközelítéssel. Az intézmény „belső” történetének felvázolásán kívül azt kívántam bemutatni, hogy mi volt a helye a joglyceumnak egy magyarországi középváros életében. Arra is választ kerestem, hogy milyen szakmai reputációval és társadalmi beágyazottsággal rendelkeztek Pécs egyetlen világi felsőfokú oktatási intézményének az oktatói. Igyekeztem a joghallgatók helyzetét is áttekinteni. Nemcsak joglyceumi hétköznapiakra – tanulmányi, óralátogatási szokásaikra –, hanem az intézmény falain kívüli társadalmi, közéleti tevékenységükre – így politikai aktivitásukra – is kíváncsi voltam. A kutatómunka során elsősorban a joglyceum, valamint a fenntartó – a pécsi megyéspüspökség – iratállományára támaszkodtam. További értékes forrásként használhattam fel ugyanakkor a korszakra vonatkozó – publikálatlan – levelezéseket, visszaemlékezéseket, illetve naplókat is. Előfordult, hogy amiről a joglyceumi tanári kar üléséről készült jegyzőkönyv nem számolt be kellő részletességgel – vagy egyenesen hallgatott -,

arról éppen a levelezésben olvashattunk kellő mélységben. Külön kérdésként vetődött fel a joglyceum és a fenntartó – a pécsi megyéspüspökség – közötti viszony alakulása. Katolikus alapokból működtetett intézményként ugyanis – miként ez a tanári pályázatok elbírálásánál tapasztalható volt – nem egyszer kerültek szembe egymással a hit és a tudomány szempontjai. A fenntartó ugyanis elsősorban katolicizmus irányában elkötelezett oktatókat látott a legszívesebben a katedrán, ám ennek a szempontnak az érvényesítése nem minden esetben találkozott az oktatás és a tudomány érdekeivel, illetve szempontjaival. (Az Egri Érseki Joglyceummal kapcsolatos kutatások során is talákoztam hasonló konfliktussal.) A tanári pályázatokkal, illetve kinevezésekkel kapcsolatos háttéreseményekről – esetenként intrikákról – szintén a fennmaradt levelezések alapján szerezhettünk tudomást. A joglyceum történetének a bemutatása egyes professzori életutak – illetve életútszakaszok – feltárásával egészült ki.

Két professzor életútjával közelebbről is foglalkoztam: míg a jogbölcslő *Tuka Béla* (1880-1946) hét esztendő, addig a közigazgatási jogász *Vasváry Ferenc* (1872-1952) két évtizednél is hosszabb időszakot töltött a joglyceumban (utóbb évtizedeken keresztül a pécsi tudományegyetem professzora volt). A jogakadémiai időszakra koncentráló feldolgozás során a „hivatalos” forrásokon kívül igen sok személyes forrás állt rendelkezésemre, amelyek közül Tuka Béla *Concha Győző*hoz intézett leveleit, illetve Vasváry Ferenc naplóit, valamint a jogakadémia egykori hallgatójának, Arató Jenőnek a visszaemlékezéseit emelném ki. Ezek a források nemcsak a nyilvánosság számára rejtett vonatkozásokra és összefüggésekre világítottak rá, hanem tudomány-, mentalitás-, és társadalomtörténeti szempontból is fontos adatokkal járultak hozzá az érintett személyek, valamint a vizsgált a korszak jobb megismeréséhez.

Az oktatói-tudósi pályának az első világháborút követően hátat fordító – életét utóbb háborús bűnösként befejező – Tuka Béla pécsi jogakadémián eltöltött esztendeiről korábban semmiféle összefoglaló nem állt rendelkezésre. A budapesti rendőr-főkapitányság kötelékében dolgozó Tuka Béla egykori professzora és mentora, Concha Győző támogatását élvezve pályázott a pécsi jogakadémiára. A sikeres pályázatot követően nagy lendülettel fogott hozzá az

oktatói és a kutatói munkához, egyúttal lelkesen pártolta a konzervatív érzületű és katolikus elkötelezettségű joghallgatók közéleti és tudományos ambícióit. Tuka jogakadémiára kerülése évében, 1907. őszén rendezték meg Pécsen a szabadtanítási kongresszust, amelyen a politikai katolicizmus és a polgári radikalizmus nézetei is megütköztek egymással. A politikai katolicizmussal rokonszenvező Tuka Béla a kongresszus hatására szervezte meg a konzervatív érzületű joghallgatók bevonásával a Pécsi Jogászfűjség Társadalomtudományi Körét. A fiatal jogtanár ugyanakkor a jezsuita szellemiségű jogakadémiai Mária Kongregációban is tevékenykedett, amelyet kifejezetten a „szabadgondolkodó” és „galileista” törekvések ellensúlyozása céljából alapítottak. Mindezek a fejlemények abból a szempontból is érdekesek, mert azt mutatják, hogy a 20. század elején Pécs városa is a „szabadgondolkodók” és „klerikálisok” közötti szellemi, világnézeti „Kulturkampf” egyik helyszínévé vált.

Tuka Béla az egyetemi magántanári habilitáció alapjául szolgáló monográfiát, „A szabadság”-ot a pécsi időszak alatt írta. A konzervatív tudósvilágban elismerést kiváltó kötetnek köszönhetően jelölték az akkor mindössze 31 éves szerzőt az MTA levelező tagjává. A tagválasztás ugyan nem járt sikerrel, de Tuka nevét legalább megismerte a szélesebb tudományos közvélemény. Érdekes ugyanakkor, hogy a mélyen katolikus meggyőződésű tudós könyvét éppen katolikus oldalról érték világnézeti kifogások, miután kötetének több állítását minősítették egyházellenesnek, illetve – miként *Hanuy Ferenc* fogalmazott – „evolúciós ízünek”. Concha Győzőhöz intézett egyik levelében Tuka ugyanakkor azt is sejtette, hogy talán bizony még azt sem bánta volna, ha kötete egyházi indexre kerül, mert akkor az általa nagyra tartott Prohászka Ottokár, székesfehérvári püspök sorsára jutott volna, akinek 1910-ben megjelent „Az intellektualizmus túlhajtásai” című munkája a tiltott könyvek listájára került. Tuka Béla egyébként más tekintetben is szembekerült a jogakadémia fenntartóival. A tanári pályázatok kapcsán ugyanis – amint erre leveleiből fény derül – nem értett egyet azzal a gyakorlattal, amely a tanári állásra pályázó világnézeti elkötelezettségét előbbre valónak tekintette a szakmai rátermettségnél. A megyéspüspök által utóbb kinevezett, az egyházi zenében jártas tanártársa kapcsán írta Concha professzornak, hogy a fenntartó

nyilvánvalóan zenelyceummá kívánja átalakítani a joglyceumot. Valószínűleg Tuka színpalak mögötti áskálódásának köszönhető az a jogakadémiák ellen hangolt szacikk is, amelyet Concha Győző az 1910-es évek közepén publikált az egyik folyóiratban. A Concha professzorhoz intézett levelekben ugyanakkor legtöbb tanártársát közepszerúséggel, szellemi igénytelenséggel is vádolta. Nyilvánvaló, hogy Tuka nem örvendett különösebb népszerűségnek tanártársai között. Nem is töltött hosszú időt Pécsen.

Vasváry Ferenc másféle tudományos és oktatói pályát járt végig. A tekintélyes pécsi polgárcsaládból származó Vasváry professzor közel fél évszázadot töltött a pécsi jogakadémián, majd tudományegyetemen. A szakirodalomban kevéssé tudatosult, hogy az 1900-ban a joglyceumba kerülő fiatal jogtanár az első években római jogot oktatott. Római jogi vonatkozású publikációval ugyan nem gazdagította a szakirodalmat, viszont egyik tanítványa könyvmatos formában kiadta az általa leadott tananyagot, amelynek egyetlen ismert példányát a Pécsi Egyetemi Könyvtár őrzi. Tudományos érdeklődése másféle jogterületeket érintett. A magántanári habilitáció céljából „*A magyar közigazgatás központi alapszervei*” címen megírt monográfiája már egyértelműen közigazgatási jogi orientációt mutat. A sikeres habilitálást követően nem nevezték ki azonnal a régi szokásoknak megfelelően nyilvános rendes tanárrá, mert képesítését magyar közigazgatási jogból, nem pedig római jogból szerezte. A fenntartó végül 1907-ben nevezte ki – tanszékcseré útján - a magyar közigazgatási jog és statisztika nyilvános rendes tanárává. A jogakadémián eltöltött hosszú évek alatt nemcsak az oktatási feladatokat látott el, hanem a könyvtár rendbetétele is a feladatkörébe tartozott. A jogakadémiához intézett hivatalos megkeresésekre, így pl. a különböző törvénytervezetekre adandó szakvélemények elkészítésére szintén gyakorta kérték fel. A pozsonyi tudományegyetem Pécsre történő áthelyezésének az időszakában *Zichy Gyula* megyéspüspök felkérésére Vasváry professzor készítette el a jogakadémia – illetve a fenntartó – álláspontját tükröző terjedelmes memorandumokat a kultuszminisztérium számára.

Vasváry Ferenc azonban öntudatos polgárként a város közéletében is jelentékeny szerepet töltött be. Nemcsak a törvényhatósági bizottság virilis jogon

bekerülő tagjaként, hanem a Vöröskereszt titkáráként, vagy a Nemzeti Szabadtanítás Pécsi Egyesülete ügyvezetőjeként is hosszabb időn keresztül tevékenykedett.

Jogász-ethosz és jogász-imázs

A 19. századi német földrajztudós és művelődéstörténész, *Friedrich von Hellwald* hazánkat a jogászok és kanászok – *Jogassen und Kanassen* – országaként tartotta számon. Kétségtelen, a jogásznemzet toposza és mítosza elevenen élt (és talán még él ma is) a köztudatban. A polgári kor szépirodalma is szívesen jelenítette meg a különböző jogásztípusokat. A drámai, lírai és prózai alkotásokban, a visszaemlékezésekben, sőt még a hazánkba látogató külföldiek útleírásaiban is gyakorta olvashatunk a jogtudó, jogismerő, jogalkalmazó társadalom legkülönbözőbb és legtipikusabb alakjairól: juristákról, patvaristákról, jurátusokról, nótáriusokról, fiskálisokról, prókátorokról, valamint a patriarchális vármegyei világ szimbólumaivá merevedő táblabírákról. Az általam bemutatott munkák elsősorban az 1790-1848 közötti időszakban keletkeztek. Abban az időszakban, amikor a „jogászság” – különösen az ügyvédek – létszáma jelentékenyen megugrott hazánkban. A jogász-ethosz a kiegyezést követően újabb fordulóponthoz érkezett. A kiépülő polgári közigazgatás és igazságszolgáltatás nagy számban igényelte a jogvégzetteket. Ezt az egyetemi szintű jogászképzés dinamikus fejlődése is elősegítette. A jogi pálya vonzereje a 19-20. század fordulójára sem kopott meg, amit *Babits Mihály* „*Gólyakalifa*” című 1913-ban megjelent regényének egyik megállapítása is sugall: „*Egy eszes jogászból Magyarországon minden lehet*”. Akadtak, akik a jogi tanulmányok elvégzésének könnyűségével magyarázták a jogi pálya vonzerejét. A polgári világ természetrajzával foglalkozó egykori pécsi táblabíró, *Arató Jenő* tapasztalata szerint sokakat a hajlandóság és az eltökéltség orientált a jogi pálya felé, másoknál azonban „*a komoly munkától való fázás volt a kiváltó ok*”. Akár innen, akár onnan nézzük, a jogi pálya népszerű volt. A felidézett szépirodalmi művek nyilvánvalóan alakították és formálták a jogász-imázst és a jogász-ethoszt. Az azonban bizonyos, hogy e munkák nélkül kevésbé ismernénk önmagunkat.

II. Peregrinatio academica

A jogtanári pályára készülők számára (is) magától értetődő volt, hogy hazai tanulmányaikat lehetőség szerint külföldi egyetemeken szerzett ismeretekkel egészítsék ki. A peregrinatio academica lehetőségeivel a 19-20. század fordulóján sokan is éltek. A fiatal jogtudós-jelöltek útját egyengető Concha Győzőről feljegyezték, hogy külföldre vetődő egykori hallgatóitól elvárta, hogy tanulmányaikról részletes tudósításokat küldjenek a számára. Levelezés-hagyatékában fenn is maradtak a külföldi tanulmányokról beszámoló levelek. A peregrináció időszaka természetesen nemcsak a szakirányú stúdiumok szempontjából lehetett fontos, hanem a külföldön eltöltött rövidebb-hosszabb időszak akár egy egész életre szóló élményanyagot is jelenthetett a peregrinusok számára. Időskori visszaemlékezéseiben Molnár Kálmán nemcsak azoknak a német és francia professzoroknak a nevét örökítette meg, akiknek az előadásait, szemináriumait évtizedekkel korábban látogatta, hanem hosszasan sorolta fel az általa felkeresett intézményeket, múzeumokat, s más érdekes látnivalókat. A visszaemlékezések lapjain Molnár Kálmán úgy fogalmazott, hogy a külföldön szerzett benyomások, élmények és tapasztalatok végigkísérték egy hosszú életen keresztül, ráadásul „*az öreg korral járó magány- és kötöttségek elviselésének megkönnyítésére, sőt megédesítésére is*” kitűnően alkalmasnak bizonyultak.

A *Somló Bódog* (1873-1920) életét és pályafutását feldolgozó szakirodalom szűkszavúan számolt be a lipcsei és heidelbergi egyetemeken 1896 és 1897 között folytatott tanulmányokról. Úgy gondolom, hogy a tragikusan rövid életút miatt a németországi peregrináció szerepe fel is értékelődik. Somló Bódog azok közé tartozott, akik rendkívül tudatosan készültek a jogtanári pályára. A külföldi tanulmányút is nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a hazai elhelyezkedési esélyeket növelje. A körültekintő készülődést bizonyítják a *Pikler Gyulától* kapott, a szakirodalom által korábban nem vizsgált levelek is. Egykori gimnáziumi iskolatársa, *Bartl Aladár* hívta fel a tanulmányait Kolozsvárott folytató Somló Bódog figyelmét a budapesti egyetem fiatal professzorára, *Pikler Gyulára*, akit egyik levelében bő ismeretű és érdekes észjárású emberként aposztrofált. Somló tehát nem tartozott *Pikler* professzor tanítványi köréhez, ám

szakmai tanácsokért mégis hozzá fordult. Pikler utóbb készséggel állt az őt levélben felkereső Somló rendelkezésére: nemcsak szakirodalommal halmozta el, hanem arra is javaslatot tett, hova utazzon és kiknek az óráit látogassa. A szakirodalmi tanácsokat, mindenekelőtt *Herbert Spencer* műveinek kijegyzetelését – olvasónaplója tanúsága szerint – Somló megfogadta, ám a Pikler által javasolt gráci egyetemet végül nem kereste fel. Pikler a szakmai útmutatáson kívül életmódbeli kérdésekben is ellátta tanácsaival ifjú pártfogoltját.

A Lipszében és Heidelbergben töltött szemeszterek menete leginkább a nagyszámban fennmaradt családi levelezés alapján rekonstruálható. Szerencsénkre Somló Bódog részletesen tájékoztatta szüleit és testvérét az általa látogatott órákról, szemináriumokról, az angliai tanulmányút reményében is folytatott angol nyelvtanulás menetéről, így elég pontos képet kaphatunk a peregrináció szakmai hozadékairól. Valószínűleg kolozsvári professzora, *Farkas Lajos* tanácsára magas óraszámban vett fel magánjogi valamint római jogi stúdiumokat. Ugyanakkor Lipszében beiratkozott *Karl Lamprecht* történettudományi szemináriumába, valamint *Wilhelm Wundt* filozófiai kurzusára is. A pécsi jogakadémiai pályázat idején papírra vetett önéletrajzában németországi tanulmányait ekképpen sommázta: „*a lipcsei egyetemen bölcsészeti, gazdaság- alkotmány- és társadalomtörténeti, a heidelbergi egyetemen pedig tételesjogi tanulmányokkal foglalkoztam*”. A tanulmányokon kívül a külföldön megismert barátokról – *Jászi Viktor*ról, valamint *Kreutzer (Kenéz) Bélár*ról –, a peregrinus lét hétköznapijairól, utazásairól, valamint a hazai elhelyezkedés dilemmáiról is bősséggel olvashatunk a szülőkhöz intézett levelekben. Közismert, hogy Somló Bódog hosszú éveken keresztül hiábavalóan pályázott különböző jogakadémiai állásokra. A németországi tanulmányút évében sikertelenül próbálkozott a máramarosi, valamint a pécsi jogakadémiára kerüléssel. Végül édesapja közreműködésével a MÁV jogi osztályán töltött öt hosszú esztendő. A peregrináció időszaka mindazonáltal az elhelyezkedési kudarcoktól függetlenül a szakmai orientálódás, a nyelvismeret elmélyítése, valamint a személyes ismeretségek és barátságok szövődése miatt fontos korszaka volt Somló Bódog életének.

III. Egy korszakokat átívelő életpálya – Molnár Kálmán pályafutása

Több írás foglalkozik a két világháború közötti magyar közjogtudomány kiemelkedő képviselőjével, *Molnár Kálmánnal* (1881-1961), akinek az életútja régóta érdekel, és az utóbbi években lehetőségem is nyílt arra, hogy pályafutásának legfontosabb állomásait módszeresen feltárjam. Molnár Kálmán fél évszázados - korszakokat, rendszereket - átívelő oktatói, tudományos és közéleti pályafutása forrásokban igen gazdag és jól dokumentált. Ez külön is indokolja a feldolgozás szükségességét. A pályakezdés évein kívül a külföldi peregrináció éveit (1904-1906), az egri érseki jogakadémián (1907-1926), valamint a pécsi tudományegyetemen (1926-1946) eltöltött évtizedeket igyekeztem a fővárosi és vidéki levéltári források (ELTE Levéltár, MTA Kézirattár; egri, valamint pécsi levéltárak), illetve Molnár Kálmán irat- és levelezéshagyatéka alapján feldolgozni.

Az irathagyatékban fellelhető források – így családi levelezése, valamint időskori visszaemlékezése – alapján egyértelműen megállapítható, hogy Molnár Kálmán már az egyetemi évek alatt tudatosan készült a jogtanári pályára. Noha szívéhez – nyilvánvalóan az atyai példa nyomán – a közjogi katedra állt a legközelebb, a pályakezdő esztendőink inkább büntető eljárásjogi és egyházjogi orientációról tanúskodnak. A források alapján azonban egyértelműen kiderül, hogy a két esztendeig tartó külföldi tanulmányút ideje alatt dőlt el, hogy visszavonhatatlanul a közjogi stúdiumok mellett kötelezte el magát. Sikeres egri pályázatát követően hamarosan megírta „*Kormányrendeletek*” című monográfiáját, amelynek alapján utóbb egyetemi magántanárrá képesítették. A jogforrástani témaválasztás, illetve érdeklődés egész tudományos pályafutásán keresztül végigkísérte.

Molnár Kálmán az első világháború végétől tiszteletreméltó következetességgel ragaszkodott – a fennálló politikai és társadalmi rendszerektől függetlenül – az alaki jogfolytonosságon alapuló közjogi nézeteihez. 1919. ősztől nem is oktatott magyar közjogot, mert a bekövetkezett közjogi változásokat nem tudta összeegyeztetni tudományos meggyőződésével. Emiatt az utolsó Egerben töltött években alkotmány- és jogtörténetet, valamint egyházjogot

tanított. Csak a pécsi kinevezést követően, 1926-tól tért vissza a magyar közjog oktatásához.

Szenvedélyes vitapartnerként védelmezte ugyanakkor közjogi felfogását, miként ezt az 1930-as években folytatott szakmai polémiái is igazolják. Vitapartnerei többnyire – paradox módon – a legitimista táborból kerültek ki. A közjogi vonatkozású vitairatokon kívül a jogi oktatás reformjának a kérdéseiről is szívesen polemizált. A legitimizmushoz hasonló következetességgel lépett fel a nyilvánosság előtt az 1930-as évek végétől az állampolgári jogegyenlőség eszméjét felrúgó faji törvényekkel szemben, miként hasonló elszántsággal szállt szembe – nemcsak professzori, hanem dékáni minőségében is – a Pécsset is tapasztalható szélsőjobboldali törekvésekkel. Oktatóként ugyanakkor egy, a saját korában egyedülálló kezdeményezés fűződik a nevéhez. A joghallgatók tudományos érdeklődésének a felkeltése céljából – saját anyagi forrásaira támaszkodva – éveken keresztül tűzött ki tudományos pályatételeket. Hasonló megfontolásból ajánlott tudományos pályatételeket az MTA számára is. Így egyfajta tudományos mecénatúra kialakítása és működtetése is a nevéhez fűződik.

Tudományos és oktatói eredményei elismeréseképp 1942-ben választották meg az MTA levelező tagjává. Több pályatársával ellentétben már az első jelölés alkalmával megkapta a levelező tagsághoz szükséges támogatást. Székfoglaló előadását *„A magyar király törvény-kihirdetési joga történeti kialakításában”* címen tartotta meg. Az előadás annak idején nem jelent meg. Tavaly azonban az *„Alkotmányfejlődésünk útjai. Válogatás Molnár Kálmán hátrahagyott írásaiból.”* című kötetben sikerült közzétenni a székfoglaló szövegét.

A felszabadulást követően Molnár professzor a fővárosba kapott meghívást. A budapesti tudományegyetem közjogi katedráján mindössze két tanévet tölthetett el, mert 1948. őszén – több professzortársával együtt – igen méltatlan körülmények között helyezték nyugállományba (rosszakarói szerint még a legutolsó években is hirdette legitimista nézeteit a katedrán). A következő évben az MTA a semmitmondó tanácskozó taggá degradálta: tagságát csak posztumusz állították vissza 1989-ben. Molnár Kálmán gerincességét jellemzi, hogy amikor az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara 1957-ben ún. Rehabilitációs

Bizottságot állított fel a korábbi években a karról méltánytalanul eltávolított oktatók esetleges erkölcsi, még inkább anyagi kárpótlása céljából, rendkívül nehéz anyagi körülményei ellenére még csak meg megjelenni sem volt hajlandó a Bizottság előtt. Rövidke levélben hátrította el a Bizottság előtti megjelenést. Fölösleges hangsúlyozni, hogy semmiféle kárpótlásban sem részesült az egyetem részéről.

IV. Egyetemi autonómia – Hatalom – Tudomány

Az Eckhart-ügy

Az egyetemi autonómia polgári kori fogalomköréhez szervesen hozzátartozott az oktatói kar kiválasztásának a „szabadsága”. A szakirodalom azonban arra mutat rá, hogy ez a „szabadság” nem érvényesült maradéktalanul, ami alkalmanként összezőrdüléshez is vezetett egyes egyetemek és az aktuális kultuszkormányzat között. Az egyetemi autonómiának megfelelően általában meghívás útján töltöttek be egy-egy megüresedő katedrát, ám a két világháború közötti időszakban mind gyakoribbá vált a tanszékek pályázat útján történő betöltése. A pályáztatáshoz pedig általában a kultuszkormányzat ragaszkodott, hiszen a meghívással szemben a pályáztatás biztosított nagyobb cselekvési- és mozgásszabadságot a főhatóság számára. Szóbeli hagyományon alapuló legendák övezik *Eckhart Ferenc* (1885-1957) alkotmány- és jogtörténeti tanszékre kerülését. A közismerten bölcsészvégzettséggel rendelkező professzor a Bécsi Magyar Történeti Intézet igazgatójaként 1929-ben *Klebelsberg Kunó* kultuszminiszter biztatására pályázat útján került a budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi karára. A tanszékre kerülés kissé szokatlan és feltáratlan körülményei felkeltették érdeklődésemet, és arra tettem kísérletet, hogy a fellelhető források alapján rekonstruáljam a történeteket. Meglepően sok forrásra sikerült rálelnem, amelyek az eddig ismertekhez képest kissé eltérő módon mutatják be a tanszékre kerülés menetét. Megdőlni látszik az az Eckhart Ferenc által keltett legenda, miszerint a kultuszminiszter biztatta volna a pályázat benyújtására, hiszen – miként erről egyik levele is tanúskodik – ő maga ajánlkozott Klebelsbergnek (igaz, kezdetben szívesen került volna a

bölcsészkaron nyugállományba vonuló *Angyal Dávid* egyetemes történeti katedrájára is). Eredetileg nem is pályázat, hanem a tanszék meghívás útján történő betöltése merült fel, amit kezdetben a kultuszminiszter is támogatót. A források – különösen a háttérlevelezés – alapján kiderül, hogy a pályázat kiírására utóbb amiatt került sor, mert nem bíztak abban, hogy a kar egyhangúan meghívna Eckhart Ferencet a tanszékre. Eckhart professzor ugyan szerencsésebbnek tartotta volna a meghívást, de idővel ő maga is belátta, esélyei csak a pályázat kiírásával növekedhetnek. A kari források, mindenekelőtt a tanszék betöltésére beérkező pályázatok bemutatásáról és értékeléséről szóló szokatlanul terjedelmes jegyzőkönyv tudománytörténeti szempontból tűnik a legérdekesebbnek. Eckhart Ferenc támogatói azt igyekeztek alátámasztani, hogy a pályázó a szakirányú képzettség, illetve végzettség hiányában is alkalmas az alkotmány- és jogtörténeti tanszék betöltésére. Ennek igazolásaként addigi tudományos munkásságára hivatkoztak, amely alapján arra a megállapításra jutottak, hogy Eckhart Ferenc tökéletesen képzett jogásztörténésznek tekinthető. A továbbiakban a kivételes helyzetre, a jogtörténeti „succrescentia”, azaz utánpótlás hiányára hivatkozva támogatták a kinevezést, annak hangsúlyozásával, hogy ez a mostani jelölés semmiképpen sem szolgálhat precedensként a jövő számára. A tanszékre már csak a hathatós miniszteri támogatás miatt is esélyes Eckhart Ferenc pályázatát végül 11-en, míg az ellenpárt jelöltjét, *Holub József*et mindössze ketten támogatták. Eckhart professzor pontosan érzékelt – ez leveleiből ki is derül –, hogy kívülről érkezett emberként nemcsak a belső ellenállást kellett leküzdenie, hanem – miként erre a pályázat elbírálásával kapcsolatos források is rávilágítanak – fokozott elvárásokat is támasztottak vele szemben. Noha a meghívás nagyobb szakmai elismerést feltételez a pályázattal szemben, a közel két esztendeig elhúzódó tanszékbetöltés nem eredményezett presztízsveszteséget a számára. Az egyetemi autonómia gondolatával és gyakorlatával nem feltétlenül harmonizáló, ám korántsem példa nélküli kinevezést követően Eckhart Ferenc közel három évtizedet töltött tanszéke élén.

Az egyetemi autonómia alkonya – 1945-1950

Molnár Kálmán visszaemlékezéseiben olvashatjuk, miként távolították el 1948-ban a Pázmány Péter Tudományegyetem Jog-és Államtudományi karáról. *„Harmadik budapesti tanévem első napjaiban (1948 okt. 4.) nyugdíjkérvényem beadására kaptam hivatalos felszólítást. Ez várható volt. Tanári működésemet: a vizsgáztatásokat még október 25-ig folytathattam, amikor felmentésem szóban közöltetett, majd 1949. április 1-vel nyugdíjba helyeztettem (1948. okt. 5. kelettel írásban: az egyetemi tanári teendők ellátása alul felmentem. Kézbesítve postán nov. 4-én. 1948 okt. 23-án: 'a szigorlatoztatás jogát azonnali hatállyal megvonom.' Az altiszt szóbelileg közölte okt. 26-án.)”* Kezdetben csupán az érdekelt, hogy milyen módon zajlott le 1948. őszén a professzori őrsgéváltás a budapesti tudományegyetem jogi fakultásán. Molnár Kálmán elmozdítása természetesen nem tekinthető egyedi jelenségnek. A polgári világot és értékrendet megtestesítő oktatók legtöbbször – professzorokat, egyetemi magántanárokat – eltávolították a karról. Az őrsgéváltásra vonatkozó források feltárása közben annyiban módosult az eredeti elgondolás, amennyiben immáron azt kívántam körüljárni, miként alakult át maga a jogászképzés az 1945-1950 közötti időszakban, hiszen a tanári kar megrostálása „csupán” egyik velejárója volt az átalakulásnak. Öt, meglehetősen dinamikus esztendő változásait igyekeztem áttekinteni. Ezalatt az idő alatt többször is lényegesen megváltozott a jogászképzés menete: nemcsak a strukturális keretek és a tanmenet, hanem az oktatásban résztvevők köre is átalakult, mind a hallgatók, mind pedig az oktatók tekintetében.

A polgári demokratikus időszak törekvései számos korábbi sérelmet és méltánytalanságot orvosoltak, miközben szükségszerű és vállalható reformokat vezettek be. A felszabadulás évétől elhárultak a női hallgatók felvétele előtti akadályok, miként a zsidó vagy zsidó származású hallgatók felvételét korlátozó rendelkezések is hatályukat veszítették. A munkástanfolyam indítása pedig a szociális helyzetből fakadó hátrányokat orvosolta. Az 1946-os oktatási reform átmenetileg egységesítette a jog- és államtudományi képzést, megszüntetve a bifurkáció révén évtizedek óta kettéágazó jogtudományi és államtudományi képzést. A változások még többnyire az egyetemi autonómia tiszteletben tartása mellett következtek be. A koalíciós időszak kezdetén a kar, illetve tágabban a

tudományegyetem az oktatás szervezésével és menetével összefüggő klasszikus jogosítványait – pl. rektor- és dékánválasztás, tanszékek szervezése, illetve betöltése, tanrend összeállítása – a VKM irányítása és ellenőrzése mellett gyakorolhatta.

Az 1948-as politikai fordulattól kezdve viszont a szocialista jogászképzésre történő áttéréssel egyidejűleg számolták fel az egyetemi autonómia maradványait. A tantervi és strukturális reformokat, valamint az oktatói kar kicserélődését a kultuszminisztérium nyilvánvalóan az MDP iniciatívája alapján vezényelte le. Az egyetemi autonómia elenyészésének jeleként formálissá váltak a tanszéki meghívások, illetve pályázatok. Míg korábban alapos előkészítést követően hozták javaslatba egy-egy kiemelkedő professzor tanszéki meghívását – ha ugyan nem döntöttek a nehezkesebb pályázat kiírásáról –, 1949-ben már több esetben is előfordult, hogy a kari ülés szünetében ült össze a kandidáló bizottság, hogy javaslatát a szünet utánra már a kari ülés elé terjeszthesse, amely az előterjesztést azon nyomban el is fogadta. A jogi fakultás beszűkült mozgásterét jelzi, hogy a jogi oktatás 1950-es reformja előkészületeinek az időszakában már ki sem kérték a kar véleményét. Az oktatói karon belül tisztogatásra, egyúttal az új tanerők bevonására az 1948 és 1950 közötti években, a jogászképzés szocialista szellemben történő átalakítása idején került sor. Személycserék történtek a régóta oktatott – esetleg át is nevezett – tantárgyak esetében, de az újonnan bevezetett tárgyakat már többnyire az új idők emberei oktatták. A szocialista átalakulás egyrészt ugyan lehetőséget biztosított a hátrányos körülmények közül származó tehetséges fiatalok oktatói és tudományos pályafutásának kibontakozására, másrészt viszont méltánytalanul végrehajtott és nem feltétlenül igazolható személycseréket eredményezett az oktatói karban.

Végezetül egy bizarrnak tűnő jelenetet idéznénk fel: *Mártonffy Károly*, a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem jogi fakultásának a dékánja 1950. szeptember 14-én jelentette be, hogy a kar határozata nyomán *Rákosi Mátyás*, miniszterelnök-helyettes, az MDP főtitkára arcképét elhelyezték a fakultás tanácstermében. A polgári korszak ezzel az aktussal véglegesen lezárult.

Összegzés

„*A katedrán innen és túl. Tanulmányok a jogi felsőoktatás múltjából*” című tanulmánykötetben közzétett írások korábban folyóiratokban, tanulmánykötetekben, gyűjteményes munkákban – tehát sokféle szövegkörnyezetben – láttak napvilágot. A kötetbe szerkesztés során a legtöbb tanulmányt átdolgoztam. Az egyazon kötetben szereplő írásoknak így bizonyosan másféle íve és olvasata is van. A jogi felsőoktatás polgári kori történetének több részproblémájára, illetve részkorszakára igyekeztem rávilágítani, s a felhasznált elsődleges források segítségével talán néhány kérdést sikerült is megválaszolnom. A fennmaradó kérdésekre viszont a további alap kutatások adhatják meg a választ.

A habilitáció témakörébe tartozó írások jegyzéke

2003

„A perzsa határon”. Tuka Béla 1907-1914 között a pécsi jogakadémián.

Pécsi Szemle, 2003/6.sz. 54-79.

2004

A szabadságesszme egy konzervatív teoretikusa.

Állam és Jogtudomány, 2004/1-2. 87-106.

2005

„A fiatalság muzikál szívünkben”. Jogászélet a Pécsi Püspöki Joglyceum falain belül és kívül a 19-20. század fordulóján.

Pécsi Szemle, 2005/tél. 56-65.

2006

Egy régi alma mater emlékezete. A pécsi püspöki joglyceum tanárai és diákjai a 19-20. század fordulóján.

Állam- és Jogtudomány, 2006/1-2. szám. 317-346.

2007

A Pécsi Püspöki Joglyceum a 19-20. század fordulóján.

Tanulmányok Pécs történetéből. 19. kötet. Szerk.: Pilkhoffer Mónika. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2007. 289-308.

2008

Vzdelavanie právnikov v Uhorsku 1777-1914. [A jogászképzés szinterei Magyarországon 1777-1914.]

Metamorfózy práva ve stredni Evrope. Ed.: H. Jermanová - Z. Masopust. Praha - Plzen, 2008. 113-121.

Molnár Kálmán közjogász professor pécsi évtizedei.

Jura, 2008/1. szám. 208-213.

A Király utcai ódon épület. Arató Jenő visszaemlékezései a Pécsi Püspöki Joglyceumra.

Jogtörténeti Szemle, 2008/1. szám. 32-40.

2009

A „jóformán minden európai nyelven” beszélő professor. Vasváry Ferenc a Pécsi Püspöki Joglyceumban.

A Pécsi Püspöki Joglyceum emlékezete 1833-1923. Szerk.: Kajtár István – Pohánka Éva. Pécs, 2009. 169-192.

„Szigorú censor voltam...”. Részletek Molnár Kálmán (1881-1961) közjogász professor visszaemlékezéseiből.

Tanulmányok Pécs Történetéből 20. Szerk.: Kaposi Zoltán – Vonyó József. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 2009. 213-231.

„Az itteni egyetem egy Noé bárkája”. Molnár Kálmán németországi peregrinációja.

Jogtudományi közlöny, 2009/1. 39-43.

A „modern Werbőczy”, a „vágatva haladó tudósféle” és a „szép cilinderes” professzor. Szemelvények Molnár Kálmán visszaemlékezéseiből.

Acta Facultatis Politico-Iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tom. XLV. Felelős szerkesztő: Földi András. Bp., 2008. [2009.] 183-197.

2010

A „kismagyar Athén”-ban. Molnár Kálmán az Egri Érseki Joglyceumban (1907-1926).

Ünnepi tanulmányok Révész T. Mihály 65. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Máthé Gábor – Mezey Barna. Gondolat, 2010. 405-427.

„A katedra ügye nem áll rosszul”, avagy Eckhart Ferenc alkotmány- és jogtörténeti tanszékre kerülésének története (1927-1929).

Jurisprudentia Splendidissima. Tanulmányok Nagyné Szegvári Katalin tiszteletére. Szerk.: Rácz Lajos. Bp., Martin Opitz Kiadó, 2010. 205-222.

Peregrináció Germániában. Somló Bódog a lipcei és a heidelbergi egyetemen (1896-1897). Társzerző: Halász Iván.

Jogtudományi Közlöny, 2010/6. 286-297.

Peregrination in Germany. Bódog Somló at the Universities of Leipzig and Heidelberg (1896-1897). Társzerző: Halász Iván.

Acta Juridica Hungarica, 2010/2. 109-121.

2011

A katedrán innen és túl. Tanulmányok a jogi felsőoktatás múltjából.

Pécs, Publikon Kiadó, 2011. 1-212.

Alkotmányfejlődésünk útjai. Válogatás Molnár Kálmán hátrahagyott írásaiból.

A szövegeket válogatta, jegyzetekkel kiegészítette: Schweitzer Gábor. Szerk.: Kajtár István. Pécs, Publikon Kiadó, 2011. 1-200.

Molnár Kálmán pályaképe.

Uo. 17-27.

A peleskei nótáriustól a falu jegyzőjéig. A nótáriusok, prókátorok és táblabírák ábrázolása a magyar irodalomban (1790-1848).

A szimbólumok üzenete. A jogi kultúra jelképei: eljárások, szokások, formák és tárgyak.

Szerk.: Mezey Barna. Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2011. 463-475.

Legal Education and Ethos of the Legal Profession in Hungary in the Civil Era.

In: Journal on European History of Law. Vol. 2/2011. No. 2. 51-54.

A „bídermájer” városban – Molnár Kálmán a pécsi tudományegyetem közjogi tanszékén (1925-1946).

De apicibus iuris disputare. Tanulmányok Máthé Gábor tiszteletére. Szerk.: Bónis Péter – Mázi András – Tóth J. Zoltán. Bp., 2011. 204-232.

A „Pázmány”-tól az „Eötvös”-ig. Adalékok a budapesti jogi fakultás történetéhez (1945-1950).

Múltunk, 2011/4. szám. 29-54.